

ЕДИН БЪЛГАРИН В РУСКАТА ЛИТЕРАТУРА

ДИМИТРИЙ ИНСАРОВ ОТ РОМАНА НА И. С. ТУРГЕНЕВ „В НАВЕЧЕРИЕТО“
И НЕГОВИЯТ ПРОТОТИП НИКОЛАЙ КАТРАНОВ

Лиляна Минкова

През 1860 г., вече широко известен като автор на „Записки на ловеца“ и няколко драми, на разкази и повести за „излишните хора“, преживял шумния успех на „Рудин“ и „Дворянско гнездо“, И. С. Тургенев публикува своя трети роман — „В навечерието“. Романът предизвиква истинска буря сред литературната критика, цял порой от рецензии, в които централно място заема Инсаров.

Писател, проникнал дълбоко в духовния живот на руската интелигенция, в нейните сложни идейни търсения, Тургенев е избрал за главен герой на новата си творба един българин. Критиците оглеждат придирчиво пришелица и решават почти единодушно: образът на Инсаров е блед, схематичен, липсва му жизненост.

Сравнението с предшествуващите два романа на Тургенев, както и с последвалите — „Бащи и деца“, „Дим“, „Целина“ дава сякаш право на критиците. Инсаров наистина не е обрисован с онази плътност, с онази убедителност на всеки детайл, които поразяват у героите на Тургенев. На читателя от шестдесетте години на миналия век в този образ е липсвало и онова сходство с ярки фигури в духовния живот на руското общество, което им е давало възможност да отгатнат кого е „изобразил“ авторът. И съвременните литературни историци цитират често признанието на Тургенев, че неговите герои винаги имат прототип. Позовават се на ръкописите на романиста, от които става ясно, че той е започвал работата си от списък на героите. Срещу всяко име е обозначавал лицето, послужило за основен прототип. В процеса на творчеството Тургенев е вплитал черти на характера, идейните възгледи, жизнената съдба и на други хора, за да създаде типичен образ на представител на руската интелигенция. В многобройни изследвания са разкрити прототиповете на повечето от Тургеневите герои. Така Ю. Г. Оксман и Е. И. Кийко сочат, че в „Дим“ в образа на Губарьов откриваме черти от биографията и възгледите на Н. П. Огарьов.¹ Г. Н. Антонова доказва, че прототип на Михалевич от „Дворянско гнездо“ е известният литературен критик Аполон Григориев.²

Можем да си представим колко познати и разбираеми са били героите на Тургенев за тогавашните читатели и най-вече за критиците. Сред прототиповете

¹ И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений и писем в двадцати восьми томах, т. IX, М. — Л., 1965, стр. 508—510.

² Г. Н. Антонова, „Дворянское гнездо“. О реальных истоках образа Михалевича, Тургеневский сборник. Материалы к полному собранию сочинений и писем И. С. Тургенева, т. V, стр. 228—235. Вж. също: A. Mazon, Manuscrits parisiens d'Ivan Tourguénev, Paris, 1930.

мнозина са били техни познати, хора от същата среда. Много по-лесно от нас сега са долавяли читателите всяка отсянка в полемиките на героите, всеки нюанс, издаващ отношението на автора към тях. Затова нищо чудно, че Инсаров е предизвикал известно объркване и недоволство.

В списание „Ново време“ М. Дараган пише: „Бихме искали да видим Инсаров като активна личност, сред българските патриоти, да разберем как е мислел да действа и как — по отношение на делото, за което се бори — се проявява неговият характер, ум, воля.“¹

В статията си „Изкуство и нравственост“ Аполон Григориев твърди: „Избрал съвсем правилно героя си от среда, която ни е родствена и близка, писателят не се е погрижил ни най-малко за багрите в своя очерк. . . Не откриваме никакви характерни български черти нито в него самия (т. е. в Инсаров — Л. М.), нито в обстановката. . . Да беше Инсаров заобиколен от българска действителност, тоест да беше нарисован с богати багри — какъв образ щеше да се получи!“²

Няма да се впускаме в преразказ на сложната и все пак вече твърде добре изяснена идейна полемика около романа „В навечерието“. Ще разгледаме по-подробно съотношението между прототип и художествен образ при Инсаров като особен случай в творчеството на Тургенев. Някои нови сведения за Николай Катранов, почерпени от архиви, запазени в Киев, Москва и Ленинград, дават сега възможност да се потвърдят известни предположения по този въпрос и да се отхвърлят други.

Как гледа самият Тургенев на своя герой и дали единодушното на критиката го е убедило, че образът на Инсаров е творчески неуспех?

В предговор към издание на романите му от 1880 г. писателят възразява, макар и с голямо закъснение, на упреците спрямо Инсаров. Той разказва историята на своя съсед по имение Василий Каратеев, който предава през 1853 г. на Тургенев една тетрадка от петнадесетина страници с кратката повест за българина Катранов. „Наистина по онова време — казва Тургенев — съзнанието ми беше изпълнено с други образи, камах се да пиша „Рудин“; но задачата, която се помъках по-късно да изпълня с „В навечерието“, възникваше от време на време пред мен; главната героиня Елена се очертаваше твърде ясно във въображението ми, но липсваше героят, такова лице, на което Елена, при нейния смътен, макар и силен стремеж към свобода, би могла да се довери. След като прочетох тетрадката на Каратеев, неволно възкликнах: „Ето героя, когото търсех!“ — Сред тогавашните руси такъв още нямаше. По този начин един българин стана герой на моя роман. А г-да критиците заедно ме упрекваха, че този образ бил измислен, безжизнен, учудваха се на странното ми хрумване да избира именно българин, питаха: Защо? От къде на къде? Какъв е смисълът? — Отговорът беше прост, но на времето не сметнах за необходимо да давам обяснения.“³

Тургенев подсказва, че една от най-съществените причини за различията в изграждането на образа, които отделят Инсаров от героите на „Рудин“, „Дворянско гнездо“ и другите му романи, е, че за пръв път в неговото творчество се появява герой, чийто прототип той не познава лично. Що се отнася до тетрадката на Каратеев (за съжаление изгубена), тя е съдържала петнадесетина страници и в нея освен за Катранов е било разказано и за хората, които са станали прототипове на Берснев, Елена, Шубин. Ако от нея според думите на писателя е заимствувана почти изцяло и сцената с пияния немец, ще трябва да предположим, че сведенията, които е давала за младия българин, не ще да са били

¹ Сп. Наше време, бр. 9 от 1860 г. Цитирано по: И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений. . . , т. VIII, стр. 527.

² Сп. Светоч, бр. 1 от 1861 г. Цитирано по И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений. . . , т. VIII, стр. 539.

³ И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений, 1921, т. II, стр. 11.

много подробни. Можем да предположим, разбира се, че някои неща Тургенев е научил и от разговори с Каратеев.

Възниква въпросът, дали се е задоволил писателят с тетрадката или е направил усилия да събере още сведения за Катранов. Тургенев е знаел, че младият българин е следвал във Филологическия факултет на Московския университет. Имал е възможност да се обърне към своя познат професор Осип Максимович Бодянский, завеждащ катедрата по славянски езици и литератури, известен като покровител на студентите от поробените славянски страни. От своя страна професорът е можел да насочи Тургенев към други лица, познавали Катранов: Степан Петрович Шевирьов, Спиридон Палаузов, Иван Денкоглу, чийто стипендиант е бил Катранов. Но нямаме никакви сведения Тургенев да е разпитвал за своя герой. Спомените на съвременниците за големия писател изобилствуват с подробности. Но дори у П. В. Аненков (в неговите „Литературни спомени“) не намираме нищо. Почти изключено е също О. М. Бодянский да не разкаже за разговор с Тургенев на подобна тема. За срещите си с Н. В. Гогол Бодянский е оставил спомени, в които личи съзнание за стойността на всяка подробност. Така че и за в бъдеще едва ли ще намерят потвърждение предположенията, изказани от проф. В. Велчев, че Тургенев е почерпил сведения за Катранов от разговори с Аксакови, Погодин, Шевирьов, Безсонов и други руски общественици, с които са били във връзка българите, учили в Москва.¹ Същото се отнася и до предположението в коментарите към романа в том VIII от академичното издание на Тургенев, че писателят е могъл да чуе нови неща за Катранов от българите в Москва: „От тези българи Тургенев е научил, изглежда, по-късно, по време на работата си върху „В навечерието“, подробности за прототипа на своя герой, за да провери и допълни сведенията, които е имал от тетрадката на Каратеев.“²

Ако се вслушаме внимателно в думите на Тургенев, казани през 1880 г., ще се убедим, струва ми се, че той не си е поставял за цел, докато е писал романа, да търси сведения за Катранов извън тези, които му е дал Каратеев. За задачата, която си е поставял, те са били достатъчни. Писателят е казал: „По време на престоя си в Москва Каратеев се влюбил в една девойка, която му отвръщала с взаимност, докато не се запознала с българина Катранов (лице, както научих по-късно, някога твърде известно в своята родина и което не е забравено от съотечествениците си и до днес).“³

По-късно означава тук по всяка вероятност 1879 г., когато Тургенев се среща с Вела Живкова (Благоева) и С. С. Бобчев и разговаря с тях за романа „В навечерието“ и неговото въздействие върху българските читатели.

Тургенев въвежда в романа си чужденец, за да покаже, че в руското общество е назряла нуждата — според неговия широко известен израз — от „съзнателно-героични натури“. Само те са способни да преминават от словото към делото и да изместят „излишните хора“. Само те са готови на самоожертва в името на идеала. Н. А. Добролюбов подчертава с право, че герой на „В навечерието“ е можел да стане и сърбин, чех, италианец, унгарец. Съзнателно-героични натури, борци за освобождение се появяват през тези години сред поробените от Турция и Австрия народи. Съвсем естествено е Тургенев да предпочете да вземе българин — то се обяснява не само с тетрадката на Каратеев, но и със симпатиите на автора.

За Тургенев Инсаров е човек от определен тип, носител на дадени качества, а не представител на позната нему идейна групировка. В романа той има своя функция, различна от тази на останалите герои и обуславяща начина на изграждане

¹ В. Велчев, Тургенев в България (вторая половина XIX века), Год. на Соф. у-т., LIV, 3, 1950/1960, С., 1961.

² И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений и писем. . . , т. VIII, 1859—61, М. — Л., 1964, стр. 515.

³ И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений, 1921, т. II, стр. 10.

на образа. Младият българин, обзет всецяло от идеята за освобождение на родината, е пример за следване, носител на достойнства, които авторът цени високо, а подробностите около неговия характер и вкусове, та дори и в политическите му възгледи, са оставени на втори план. Те не бива да засенчват главното, онези сърцевина на образа, към която авторът иска да насочи вниманието на читателя: активност, целенасоченост, готовност на саможертва в името на идеала. Много важно е за Тургенев и да противопостави общността на националноосвободителните стремежи на българския народ на противоречивите интереси на различните групировки сред руското общество. Затова подчертава настойчиво, че Инсаров е неразривно свързан с народа си, че в България интелигентът и най-бедният селянин имат една и съща цел — освобождението. Инсаров е противопоставен на руските интелигенти, затова и образът му е изграден по различен начин. Той не носи конкретни биографични, портретни и идейни белези, които да дадат възможност да бъде идентифициран с прототипа си. Напротив, обрисуван е с едри штрихи и в най-същественото той е „героизиран“, а не „битовизиран“. Мястото на детайла в изграждането на образа му се различава от това в образите на другите главни герои в романите на Тургенев. Както пише съветският литературовед Г. Бяли: „У Инсаров са набелязани (сякаш предписани) само основните черти на търсения герой, дадена е само схемата на неговия тип. Какъв реален облик ще приеме инсаровският тип на руска почва, е за Тургенев още въпрос на бъдещето, с „В навечерието“ той не се решава.“¹

Наистина „сухотата“ на Инсаров го отделя от другите герои в романа, но тя в същото време подчертава различието му от тях. „Липсата на жизненост“, в която упрекуват писателя, се оказва продиктувана от особена задача, от спецификата на образа и би трябвало да се възприема не като слабост, а като необходимост. На фона на „пъстрите“, нюансирани образи на Шубин, Берсенов, Рудин, Лаврецьки фигурата на Инсаров се откроява графично строга, „черно-бяла“ и затова внушителна, приковаваща погледа с най-значимото в нея — целенасоченост, готовност на саможертва.

Тургенев не е познавал Катранов, починал в годината, в която той е получил тетрадката от Каратеев. Не е познавал и българите, с които Катранов е дружел в Москва. Затова не измисля подробности — не защото му е било трудно да даде простор на въображението си, но защото остава верен на своя принцип — да говори само за неща, които познава. И защото тъкмо при Инсаров повече подробности не са му били нужни.

Към изложените дотук повече или по-малко умозрителни аргументи могат да се прибавят сега и други, по-конкретни, които свидетелствуват, че Тургенев не е познавал някои съществени страни от характера и дейността на Николай Катранов и образът на Инсаров е до голяма степен „конструиран“. Доказателствата могат да се извлекат от писма и документи, запазени в архивите на О. М. Бодянский, С. П. Шевирьов, А. Ф. Велтман и М. П. Погодин, а също така от личното и преводаческото творчество на Катранов.

Още през 1933 г. в статията „Кой е българинът Инсаров“ П. Динеков пише: „Издиряйки истинските герои на „В навечерието“, търсейки обстоятелствата на действителната история, легнала в основата на романа, ние може би унищожаваме част от онова обаяние, което прави за нас Инсаров и Елена романтични личности. Но, струва ни се, това е тъй само на пръв поглед. В същност интересът към „В навечерието“ с изнесените данни се увеличава и нашите симпатии към Тургенев, който създаде образа на Инсаров, закрепват още повече.“²

Новото, което можем да научим за Катранов, днес потвърждава това.

¹ Г. Бялый, Тургенев и русский реализм, М. — Л., 1962, стр. 116.

² П. Динеков, Кой е българинът Инсаров, сп. Литературен глас, бр. 202, 1933, стр. 4.

Роден в Свищов през 1829 г., Николай Катранов заминава за Русия през 1848 г., а през следващата постъпва в Историко-филологическия факултет на Московския университет. За студентските му години знаехме съвсем малко. Някои места в кореспонденцията на Спиридон Николаев Палаузов с руски учени и общественици хвърлят сега известна светлина върху тези години от неговия живот.

На 3 август 1850 г. Спиридон Палаузов пише на Степан Петрович Шевиъръв (който редактира по това време с Погодин списание „Москвитянин“), че му изпраща, преведена от немски на руски и снабдена с предговор, четиринадесетата глава от книгата на Фалмерайер „Fragmente aus dem Orient“.

„Если решитесь напечатать в „Москвитянин“ — продължава Палаузов. . . — то обратите внимание на греческие цитаты относительно грамматических ошибок, потому что я намерен послать в Афины несколько экземпляров. Для облегчения корректоров я пишу сегодня же Катранову, который отлично знает греческий язык и Мутьеву, чтобы явились к Вам и предложили бы свои корректурные услуги греческого языка.“¹

На 24 януари следващата година Палаузов се обръща към М. П. Погодин във връзка със същата статия. Той е получил писмо от Катранов с неприятната новина, че цензурата не разрешава печатането на превода.

По всяка вероятност почти през цялото си пребиваване в Москва Катранов е сътрудничил в „Москвитянин“ и е спечелил симпатиите на редакторите му.

Особено важно е за нас писмото на Спиридон Палаузов до Шевиъръв от 18 октомври 1852 г., от което ще цитираме всичко за Николай Катранов. Ето какво пише Палаузов:

„Милостивый государь Степан Петрович!

Иван Николаевич Денкоглу, отъезжая вчера в Варшаву, поручил мне написать Вам и благодарить Вам от всей души за Ваше внимание и истинно отеческое расположение к его воспитанику Катранову. . .

Три болгарина вышли из русских университетов — Шишко-Михайловский, Петкович и Катранов. Я знал их всех и Катранов гораздо более успел, благодаря своим природным способностям. Дай бог ему здоровье и долголетие.

Исполняя это поручение моего почтенного и любви достойного соотечественника, осмеливаюсь и я со своей стороны, изъяснить Вам сердечную свою признательность, вполне убежденный в том, что ни пожертвования Ивана Николаевича, ни направление, которое Катранов принял в Московском университете, пропасть за ним не могут.“²

Става ясно, че в Москва Катранов е бил свързан най-вече с хората около „Москвитянин“. Това е твърде сериозно основание наред с други, да предположим, че той не е бил революционер в онзи смисъл, който влагаме в тази дума, когато говорим за Ботев, Каравелов, Левски. Затова са неоснователни опитите да се слага Катранов редом с тях, които намираме у Иван Клинчаров, в някои предговори към български преводи на „Накануне“ и дори, макар и предпазливо, в коментара към том VIII на руското академично издание.

В началото на петдесетте години на миналия век в Москва следват неколцина българи. Между по-изтъкнатите са Георги Бусилин, Шишко-Михайловски (Никола Михайловски, брат на Иларион Михайловски), Иван Шопов, Петкович. Нито един от тях не прекрива рамките на просветителската дейност. В началото на петдесетте години не може да се говори още и за въздействие на идеите на

¹ Государственная библиотека имени В. И. Ленина, М., ф. 231/II, п. 23, № 53.

² Государственная публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина, Л., ф. 850, арх. ед. № 426, л. 1—2.

революционните демократи върху българските младежи в Русия. То се осъществява през шестдесетте години. Онези черти в образа на Инсаров, които го сродяват с Ботев, Каравелов, Левски, имат за основа не прототипа Катранов, а привнесено от Тургенев, който сближава главния герой на „В навечерието“ с руските революционни демократи. Това сближаване на Инсаров с хората от кръга на Чернишевски също показва, че Тургенев е решавал с образа задачи на руския обществен живот и не се е стремил да се придържа точно към прототипа. Следвайки своя обичаен начин на работа, писателят е обогатил наученото от тетрадката на Каратеев с черти, взети от други лица, като се е обръщал навече към руски революционни демократи. Колкото и да са големи разногласията му с тях за пътищата на Русия към прогреса, Тургенев тачи дълбоко своите идеи противници заради тяхната доблест и активност, заради смелостта, с която са пристъпвали от словото към делото. В очите на Тургенев в Русия най-близки по тип до Инсаров са именно революционните демократи. Писателят винаги ги е смятал за малко тесногърди, особено в схващанията им за изкуството, но никога не е отричал заслугите им на борци за демокрация. Тургенев е повтарял неведнъж, че според него за хората на делото неминуемо е присъща известна ограниченост. За Чернишевски казва: „Той не разбира твърде от поезия, но мисля, че това съвсем не е толкова важно. . . , защото той разбира нуждите на реалния съвременен живот и на това е подчинил своето съществуване.“¹

Това отношение Тургенев е пренесъл и върху Инсаров. Нека си спомним оценките, които му дава в романа Шубин: „Таланти — никакви, поезия — ни грам. . . “ „... аз, като артист, съм му противен и се гордея с това“ — наред с дълбокото уважение към предаността на Инсаров на отечеството, към неговата воля и целеустременост.

Така Инсаров става, от една страна, носител на черти, с които авторът го показва като български патриот, подчинил пребиваването си в Русия на святото дело — освобождението на родината. Той е изключително упорит и трудолюбив и се стреми съзнателно към знания, които могат да му бъдат полезни в освободеното отечество или за да пръсне в Русия повече светлина върху миналото и настоящето на България. С това „В навечерието“ дава основание на читателя, особено българския, да види в Инсаров събирателен образ, с който свързва не само Катранов, но и много още възрожденци, учили в Русия: Нешо Бончев, Райко Жинзифов, Сава Филаретов, Константин Миладинов. Но към тях се добавят често и Каравелов, Ботев, Левски. Ако за читателя, възприемащ образа на Инсаров като цяло, заедно с привнесено от Тургенев това е напълно естествено и обяснимо, литературният историк трябва да е по-прецизен и да разграничи кое в образа на Инсаров може да се свърже с прототипа му Николай Катранов и кое не. Прякото свързване на Инсаров с Ботев, Каравелов, Левски или опитите да се припишат на Катранов черти от идеологията на тези трима революционери са еднакво неоснователни и анахронични. Те не почиват върху по-подробно и точно анализиране на съотношението между прототип и художествен образ.

Още преди много години редица изследователи са посочили, макар и въз основа на оскъдни сведения и доста бегло, че Катранов навярно е бил по-богата натура от Инсаров. Андре Мазон пише през 1933 г. за петте стихотворения на Катранов, намерени от Иван Шишманов в „Цариградски вестник“, че те „... не разкриват голям поет, но несъмнено една поетична душа, в която звучи ехото на народни песни и легенди, на романтични балади. . . Инсаров от „В навечерието“ положително щеше да е по-друг, ако Тургенев го познаваше.“²

¹ Цитирано по: И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений и писем. . . т. VIII, стр. 561.

² A. Mazon. L'oeuvre de Nicolas Katranov, Сборник в чест на проф. Л. Милетич, С., 1933, стр. 373.

Подобно схващане поддържа и М. К. Клеман¹, Иван Клиничаров също твърди, че „в действителност Инсаров (Н. Д. Катранов) е бил една много сложна и интересна фигура, отколкото може да се съди за него по романа на Тургенев“².

Висока оценка на Катрановите стихотворения и преводи дава и проф. И. Шишманов в студията си „Наченки на руско влияние в българската книжнина“, когато говори за преодоляването на „даскалската“ поезия. Шишманов сочи, че още през 1853 г. в „Цариградски вестник“ се явяват „... даже преводи из Шилера... и из Гьотеция „Вилхелм Майстер“ („Kennst du das Land“ и пр. Ц. в., 1853, бр. 124):

Ти знайш ли тоз край, портокалът где зрей,
из шума на слънце лимонът ся греи,
де гроздове вятър прохладен люлей,
де с миртат прегърнат ся лавр големей,
ти знайш ли ги, либе мой, там сам и аз
готова да фракна с тебе всяк час.

За нас е важно — подчертава Шишманов, — че преводачът на тази чудна песен е пак руски възпитаник — Н. Катранов, прототипът на Тургеневия Инсаров, който умря тъй млад, преди да се развие богато надарената му натура.“³

Способен, многообещаващ нарича Катранов и П. Безсонов.⁴

Нови данни, взети от архивите, доказват правотата на такова мнение за Катранов.

В Московския университет младият българин е между най-добрите студенти. Доказателство са между другото двете курсови работи, които пише при О.М. Бодянский. За тях научаваме от докладите на професора пред научния съвет на университета. В края на учебната 1850/1851 г. той пише: „Каждый студент, по распоряжению профессора, занимался на дому у себя изучением данного ему русского писателя и к концу года представил отчет о нем в особом сочинении, либо же перевод мест, наиболее обративших внимание читавшего. Из них отличаются в особенности: студента 3-го года Александра Гильфердинга — Критическая оценка лиро-эпического стихотворения Я. Коллара „Славы дочери“... а из переводов 2-го года Николая Катранова, из „Путешествия Я. Коллара по верхней Италии“ (Cestopis do Hornj Italie) — пребывание в Венеции.“⁵

Катранов е превел тъкмо откъса за града, в който две години по-късно завършва краткия си живот.

В доклада за 1851/1852 г. четем: „Из поданных отчетов заслуживают быть упомянутыми: ... 3-го курса Николая Соколова: „Проклятая“, народный рассказ М. Балинского; Николая Катранова — „Падение Цареграда и влияние этого события на образование славян“ и Николая Тихонравова „Совиздрал и Твардовский“, исследование В. А. Мацеевского.“⁶

Запазена е втората работа на Катранов. Тя е превод на глава из тритомния труд на полския литературовед Михаил Вишневски „История на полската литература“, Краков, 1841 г. Студентът е превел глава първа от третия том, озаглавена „Падането на Константинопол и влиянието на това нещастно събитие върху образованието у славяните и върху полската литература от XV в.“

¹ И. С. Тургенев, Накануне, Отцы и дети, Academia, 1936. Коментари М. К. Клемана, стр. 502.

² Иван Клиничаров. Инсаров, Николай Катранов (Героят от романа „В навечерието“ от Тургенев), стр. 13.

³ Ив. Шишманов, Избрани съчинения, т. I, С., 1965, стр. 413.

⁴ Болгарские песни, изданные П. Безсоновым, М., 1861, стр. XIV.

⁵ Институт за литература „Т. Г. Шевченко“ при АН на УССР, Киев, арх. отд. ф. № 99, арх. ел. № 34, л. 25.

⁶ Пак там, л. 23.

Много показателно е, че възискателният Бодянский споменава две години подред името на Катранов, и то заедно с имената на свои студенти, станали по-късно известни учени — Тихонравов, Хилфердинг, Соколов. Едва ли може да има съмнение, че Катранов е бил способен, трудолюбив и е вдъхвал на преподавателите си големи надежди.

Архивът на Бодянский разкрива и други подробности за интересите на младия българин. Професорът е имал навик да си записва в един тефтер какви книги е дал от своята богата библиотека и кому. За времето от 28.VI.1848 до 26.VII.1851 г. той е отбелязал: „Булгарину Катранову — Ломоносова, соч. в 3-х томах (1-й и 2-й), изд. Шора... Караджича 1,2 и 3... Буслаева: Об изучении русского языка. Фонвизина и Жуковского 2 и 4; Вяземского о Фонвизине; Гоголя — „Миргород“; Перевлевского — Синтаксис; Гоголя 1-й том; Шишкова, О старинном и новом слоге; Греча „История литературы“.

Катранову: Буряна, Чешскую грамматику; Schneider, Vorlesungen über Griechische Grammatik; Myšlenky Šumavského.“¹

Още преди да постъпи в университета, Катранов е бил представен на Бодянский, навярно от И. Н. Денкоглу, и е взимал от него книги. Младешът се интересувал явно от цялостното развитие на руската литература — от сентиментализма и романтизма до реализма. Но както четивото му, така и преводите, които прави по-късно, показват увлечение по романтизма. Освен това Катранов се е занимавал сериозно с руска граматика и с фолклор — за което се говори и в романа. Чешката граматика му е трябвала навярно за курсовата работа.

В романа на Тургенев Инсаров е твърде ограничен, но Катранов е бил човек с широки интереси. „В навечерието“ ни показва човек суров и сдържан, но тонът, с който говори за Катранов Спиридон Палаузов в своите писма или с който е написан споменът на Филаретов за рано починалия младеж, свидетелствава, че той е имал благ характер и се е ползвал с големи симпатии. Чертите, които му е придал Тургенев, са свързани пак с представата на писателя за руските революционни демократи. Ако беше научил повече за Катранов, Тургенев навярно би се отказал да свърже така пряко образа на Инсаров с името на младия българин. Но тъй като е знаел малко, свободно му е придал черти, необходими, за да реализира замисъла си. Писателят започва с него поредица от образи: Инсаров, Базаров, Соломин — хора на делото, чужди на сентиментални увлечения, но и на изкуството. Ако беше създал образа на Инсаров в съответствие с онова, което е представлявал в очите на своите съотечественици и на познатите си руси Николай Катранов, би рухнала веднага цялата постройка на „В навечерието“. Би изчезнало противопоставянето Инсаров — Шубин, Инсаров — Берсенева, писателят би се виждал принуден да търси другаде своя главен герой.

Ако е „ощетил“, без да иска, реалния Катранов откъм дарби и склонност към изкуството, Тургенев му се е отплатил, като го е издигнал до един от най-възвишените образи в световната литература — Дон Кихот. Тургенев сближава с него Инсаров така, както сближава с рицаря от Ламанча и своите съвременници — руските революционни демократи.

В края на 1859 г. Тургенев завършва своята прочута статия „Хамлет и Дон Кихот“, която хвърля обилна светлина и върху замисъла на „В навечерието“. В руското литературоведение тази връзка е изтъкната отдавна. Една от най-интересните съвременни изследователки на Тургенев И. Винникова пише: „Инсаров е сходен с Дон Кихот в главните, определящи черти на своя характер. Той

¹ Институт за литература „Т. Г. Шевченко“ при АН на УССР, Киев, ф. № 99, арх. ед. № 20, л. 136.

е човек на една идея, една страст, погълнала цялото му същество, подчинила всички негови надежди, мисли и постъпки.“¹

Както Дон Кихот (каквото го вижда Тургенев), Инсаров е свързан с народните маси и е способен да ги поведе след себе си. Като него Инсаров живее не за себе си, а за хората, и неговата цел е да се бори за тяхното щастие. Както четем в коментара към статията „Хамлет и Дон Кихот“: „Най-пълно въплъщение на Тургеневата концепция за Дон Кихот е образът на Инсаров от „В навечерието“.“² Както Дон Кихот, Инсаров е човек с високи помисли, чужд на всеки егоизъм и тщеславие. Наред с това той е малко непохватен, наивен. Що се отнася до пренебрежението на такива хора към изкуството, писателят смята, че то е напълно естествено за всеки, който се е отдал изцяло на обществени идеали и няма време да насочи погледа си към своя собствен духовен свят, към своите изживявания.

Постигнатото от съветското литературоведение в анализа на съотношението прототип — художествен образ при Инсаров и в разкриването на връзката между образите на Инсаров и Дон Кихот трябва да се въведе по-решително и в българското литературоведение. Това важи както за предговорите към „В навечерието“, излязло у нас в многобройни преводи, така и за учебниците по литература. За паралела Инсаров — Дон Кихот е казано повече в книгата на Г. Германов „И. С. Тургенев и неговият роман „В навечерието““³ и в предговора на проф. Велчо Велчев под същото заглавие.⁴ Но в „Литература за X клас на общообразователните училища“, издадена през 1971 г., за Катранов не е казано нищо, нито за донкихотовското начало в образа на Инсаров. Дори ако е свързано с известни трудности от методологичен характер, тези два момента трябва да присъствуват в анализа на романа. Те биха дали на учениците пример за сложността в отражението на живота в литературата и повод за патриотична гордост. Учениците трябва да знаят, че големият руски писател И. С. Тургенев е отнесъл и към един българин думите, казани за хора като Дон Кихот: „... изчезнал ли такива хора, нека се затвори завинаги книгата на историята! В нея няма да има какво да се чете“.

¹ И. Винникова, И. С. Тургенев в шестидесетте години. Изд. Саратовского университета, 1965, стр. 22.

² И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений и писем. . . , т. VIII, стр. 562.

³ Г. Германов, И. С. Тургенев и неговият роман „В навечерието“, С., 1967 г.

⁴ В. Велчев, И. С. Тургенев и неговият роман „В навечерието“ — предговор към „В навечерието“, С., 1969 г.